

## КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ЦИКЛІЧНОСТІ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Н.І. Ніколова

*викладач кафедри філософії*

*Національного технічного університету України*

*“Київський політехнічний інститут”*

У контексті актуальної для сьогодення проблеми визначення логіки культурно-історичного процесу автор розглядає сформовані в ХХ ст. різноманітні культурологічні концепції, які в той чи інший спосіб декларують і розвивають ідею циклічності світової історії та культури. Проведений компаративний аналіз культурологічних циклічних моделей дозволив зіставити, узгодити та синтезувати деякі з принципово важливих положень теорій О.Шпенглера, А.Тойнбі, П.Сорокіна, М.Чмихова, зокрема, висновок про необхідність розгляду проблеми циклічності історії та культури з позицій широкого кола як гуманітарних, природничих, так і точних наук.

*Ключові слова:* культурологічні концепції циклічності, компаративний аналіз.

Пошуком культурологічних схем, які б могли адекватно відобразити сутність та логіку світового культурно-історичного процесу, ознаменоване минуле ХХ ст. Найпродуктивнішими з них виявилися такі, що в різний спосіб доводили факт циклічного розгортання історії та культури людства. Ясна річ, сама ідея циклічності в концепціях різних авторів отримувала щоразу специфічне смислове наповнення, проте звернення саме до такої моделі культурно-історичного розвитку більшості дослідників переконливо свідчить про її правомірність і життєздатність.

Ідея циклічності, як переконливо доводить це М.О.Чмихов, не є для людства новою [8]. Як відомо, саме вона активно розроблялася ще в часи панування міфологічної свідомості й найбільш повного свого висвітлення отримала, зокрема, в месопотамській та індійській міфологічних традиціях, чарівних казках слов'ян та германців, а також у співзвучних із ними так званих “міфічних періодизаціях”, створених в античну добу цілою плеядою авторів (“Роботи і дні” Гесіода, “Метаморфози” Овідія, “Політика” та “Законои” Платона), які намагалися відтворити логіку циклічного розгортання історії та культури, одноставно констатуючи послідовну зміну славнозвісних “віків” (“золотого”, “срібного”, “мідного”, “залізного”) або ж “держав” (“першої”, “другої”, “третьої”, “четвертої”) людства як узгоджених зі зміною клімату та світогляду особливих етапів його історії.

Таким чином, практика застосування циклічної моделі з метою інтерпретації розгортання світового культурно-історичного процесу має своє глибоке й давнє коріння й може бути сприйнята сьогодні як “давно забуте старе”. В той же час слід відзначити, що для сформованої наукової культурологічної європейської традиції циклічна схема розуміння історії та куль-

тури виявилася не лише новою, а й до певної міри революційною за своїм змістом ідеєю.

Аналізу провідних культурологічних концепцій, у яких предметом осмислення й рефлексії постала проблема інтерпретації ходу культурно-історичного розвитку, присвячені спеціальні розділи в роботах Ю.В.Павленка [2], А.С.Карміна та О.С.Новікової [1], І.І.Федорової [5] тощо. Так, зокрема, Ю.В.Павленко розглядає циклічну модель цивілізаційного процесу як одну з альтернативних по відношенню до інших відомих варіантів – лінійної та полілінійної культурологічних схем. Систематизований виклад різноманітних теорій культурно-історичного процесу, заявлених у XVIII-XX ст., містить книга А.С.Карміна та О.С.Новікової.

Завданням пропонованої статті є з'ясування сутності, значення, виявлення специфіки й проведення компаративного аналізу циклічних культурологічних моделей, пік формування яких припадає якраз на ХХ ст. – час осмислення попереднього досвіду людства й своєрідного “підбиття підсумків” у ситуації назрілої найгострішої соціально-політичної, енергетичної, екологічної та, безумовно, духовної кризи, яка за умов глобалізації має тенденцію до розростання її у світовому масштабі.

Ідея циклічності соціокультурного розвитку людства як наукова проблема в ХХ ст. прокладала собі шлях, перш за все, в опозиції до іншого розуміння розвитку історії та культури, а саме, – лінійної моделі розгортання світової історії. Серед найяскравіших прикладів останньої – концепція американського історика й етнографа Л.Г.Моргана (1818-1881), який реалізацію ідеї прогресу

та єдності історичного шляху людства вбачав у послідовній зміні трьох основних стадій людської історії – дикунства, варварства й цивілізації (його робота “Давнє суспільство”), та загальновідома марксистська теорія п’яти суспільно-економічних формацій (первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної) як послідовних етапів історичного розвитку суспільства й певних ступенів такого розвитку. Лінійному розумінню розгортання світової історії властиві, як бачимо, принципи стадіальності та прогресу, а в цілому подібна інтерпретація культурно-історичного процесу близька до ідеї еволюції як безперервного поступового розвитку від простих форм до складних.

Вперше з гострою критикою лінійної моделі соціокультурного розвитку виступив на початку ХХ ст. німецький філософ та історик Освальд Шпенглер (1880-1936). У своїй книзі “Занепад Європи” [9], вперше виданій у травні 1918 р., за кілька днів до поразки Німеччини в Першій світовій війні, цей дослідник, пророкуючи близький кінець західноєвропейської цивілізації, розвив учення про культуру як множинність замкнених “організмів” (єгипетська цивілізація, індійська, китайська тощо), кожен із яких виражає властиву лише йому колективну “душу” народу, базується на специфічному “прасимволі” культури й проходить, подібно до живих організмів, певний життєвий цикл. О.Шпенглер відмовляє світовій історії в наявності будь-якої логіки, проголошуючи, що смисл історії людства вичерпується лише народженням, розвитком, подальшим занепадом та, зрештою, помиранням культурних організмів. Беззаперечний вирок західноєвропейській цивілізації вчений виносить, розглядаючи саму цивілізацію як стадію “занепаду” культури, яка логічно призводить до її неминучої і прогнозованої “смерті”. Ідею циклу О.Шпенглер у своїй роботі протиставляє лінійному розумінню розгортання світової історії в європоцентристському його варіанті: “*Стародавній світ – Середні віки – Новий час*: ось надзвичайно обмежена й безглузда схема, беззастережне панування якої над нашим історичним мисленням весь час заважало нам правильно сприймати дійсне місце, ранг, гештальт, перш за все термін життя маленької частини світу, що проявлявся на ґрунті Західної Європи з часів німецьких імператорів, в його відношенні до всезагальної історії вищого людства” [9, 144]. Своє нове бачення світової історії (тобто ідею циклічності в зазначеній вище своєрідній інтерпретації) німецький філософ однозначно кваліфікує як відкриття в історичній науці: “Я називаю цю звичну для сучасного західноєвропейця схему, в якій розвинені культури обертаються *навколо нас* як удаваного центру всього світового звершення, *птолемійською систе-*

*мою історії* і розглядаю як *коперніканське відкриття* в галузі історії те, що в цій книзі місце старої схеми займає система, в якій античність і Захід разом із Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською й мексиканською культурою – окремі світи становлення, котрі, маючи однакове значення в загальній картині історії й часто перевершуючи античність грандіозністю душевної концепції, силою злету, – займають відповідне й ні в якому разі не привілейоване положення” [9, 146-147].

Без сумніву, висунута О.Шпенглером ідея рівноправних автономних культур, механізм функціонування яких є однаковим і типовим, тому що в кожному окремому випадку зводиться до однієї лише можливої моделі – *циклу*, набула статусу революційного прориву в науковій думці. Більше того, сама по собі ідея циклічності в подальших культурологічних дослідженнях 20-го століття постане відтепер своєрідною аксіомою й константою, без усвідомлення й урахування якої неможливо виявиться адекватна наукова інтерпретація світового культурно-історичного процесу.

Шпенглерівська ідея циклічного розвитку була, фактично, підхоплена й розвинена англійським істориком і соціологом Арнольдом Тойнбі (1880-1975). У своїй дванадцятитомній праці “Дослідження історії” (1934-1961) він висунув теорію колобігу локальних, що змінюють одна одну, цивілізацій, кожна з яких проходить аналогічні стадії виникнення, росту, надлому й занепаду [4]. Проте, на відміну від О.Шпенглера, А.Тойнбі не відмовляє світовій історії у наявності будь-якого смислу – навпаки, він намагається відшукати у світовому культурно-історичному процесі той “двигун” і ті “рушійні сили”, які обумовлюють і, що не менш важливо, дозволяють зрозуміти *логіку* світової історії. Таким “двигуном”, а точніше, – механізмом еволюції цивілізацій виступає для А.Тойнбі історично зумовлена система “Виклик – і – Відповідь”. “Виклик” – це стимул розвитку суспільства, що виявляється, як правило, в різкому погіршенні умов життя, несприятливій зміні кліматичних факторів тощо. “Відповідь”, у такому разі, дослідник трактує як необхідну й виправдану зміну суспільства, яке має забезпечити існування людства в нових, відмінних від попередніх, умовах. Історія цивілізацій, таким чином, – це послідовність актів “Виклику – і – Відповіді”. Роль “рушійних сил” світового культуротворчого процесу, здатних надати “відповідь” на “виклик” історії, виконують, згідно цієї теорії, *творча меншість (еліта)* й *інертна більшість (пролетаріат)*. Відповідь

на виклик – це творчий акт, до якого здатна лише еліта, яка й дає перший поштовх циклічному розвитку цивілізації (фаза генезису); для здійснення ж змін (фаза росту) необхідно, аби інертна більшість пішла за активною меншістю. Сама ж стадія занепаду цивілізацій не є, за А.Тойнбі, одномоментним актом, а є, навпаки, доволі тривалим процесом, який складається, в свою чергу, ще з трьох послідовних фаз – надлому, розпаду та загибелі цивілізацій. Надлом фіксується тоді, коли творча меншість, сп'яніла від перемоги, починає “почивати на лаврах”, вклоняючись відносним цінностям, як абсолютним. Тому еліта поступово втрачає свою харизму, внаслідок чого більшість перестає наслідувати її та виконувати її настанови. Аби втримати ситуацію під контролем, еліті доводиться застосовувати силу, тобто створювати вселенську державу (на зразок Римської імперії) задля збереження себе й своєї цивілізації. У такому випадку війна як інструмент функціонування імперії переводить цивілізацію у фазу її занепаду. Річ у тому, роз'яснює далі А.Тойнбі, що тут ми маємо справу з двома протилежними за своєю сутністю процесами – консолідуючим і деструктивним. У складний період розпаду цивілізації “внутрішній пролетаріат” суспільства, відмежовуючись від правлячої еліти, починає створювати універсальну (вселенську) церкву – християнство, буддизм тощо – в ім'я спасіння цивілізації від руйнації та загибелі (консолідуючий фактор). У той же час так звані “зовнішній пролетаріат” варварських сусідів організується й починає штурмувати приречену вже цивілізацію, що й призводить неминуче до братовбивчих воєн (деструктивний фактор). Таким чином, зупинити процес занепаду цивілізації й запобігти її смерті людства не в змозі. Тоді єдиний шлях виходу людства з кризової ситуації – перенесення мети й цінностей у надчуттєве царство Боже. Воно не вбереже цивілізацію від занепаду, проте може надати поштовх для зародження нової (дочірньої) цивілізації.

Отже, концепція локальних цивілізацій А.Тойнбі, яка в своїх загальних рисах відтворює шпенглерівське розуміння циклічності культурно-історичного процесу, в результаті поступово набуває, як ми побачили, рис продуманої **циклічно-лінійної** схеми розвитку світової історії. Логіку історії та культури й прогрес людства А.Тойнбі вбачає в релігії, у духовному вдосконаленні, а точніше – в еволюції релігійних систем від примітивних анімістичних та язичницьких вірувань до універсальних (вищих) релігій –

буддизму, іудаїзму, християнства, ісламу та ін., а від них – до релігії майбутнього, коли нові вищі релігії мають злитися в одну єдину релігійну систему.

Нового смислового наповнення ідея циклічності набула в концепції російського соціолога Пітіріма Сорокіна (1889-1968), який у 1922 році змушений був емігрувати до США (з 1930 року – професор Гарвардського університету). У своїй фундаментальній чотиритомній праці “Соціальна й культурна динаміка” (1937-1941) П.Сорокін відстоює принципово нове розуміння культури – культури як системи значень, за допомогою яких суспільство підтримує взаємозв'язок своїх інститутів. Предмети культури (артефакти) відрізняються від явищ природи тим, що вони є знаками, символами, в яких матеріальне стає носієм смислів. Тому не можна спрощувати розуміння явища культури, тим більше – ототожнювати й уподібнювати культуру звичайному живому організмові. На цій підставі П.Сорокін відкидає як редукаціоністські теорії своїх попередників і висуває в якості критеріїв типології культур передусім уявлення про природу реальності, яка відображається системою знаків, а також про природу потреб людини. Тезово спробуємо викласти міркування П.Сорокіна у вигляді таблиці 1.

Встановлена П.Сорокіним ритміка коливань фундаментальних соціокультурних форм узгоджується, на наш погляд, із розумінням циклічності історії Миколою Чмиховим (1953-1994) – видатним українським істориком, археологом, культурологом, відомим в Україні та за її межами автором унікальної космоархеологічної теорії світового культурно-історичного процесу. Спираючись на давню міфологічну традицію циклічного розуміння розвитку історії та культури людства й підкріплюючи її даними сучасної астрономії, М.Чмихов розробляє аргументовану концепцію синхронності земно-космічних, природнокліматичних та культурно-історичних циклів, а отже й взаємовідповідності та узгодженості природнокліматичних та археологічних епох, обумовлених ритмічними змінами у Всесвіті (космічному просторі) [6-8]. Зіставляючи археологічні дані з фактами астрономічними, цей дослідник з'ясовує, що істотний вплив на нашу планету спричинюється дією наступних космічних циклів.

Таблиця 1. Співвіднесення типів реальності з типами культури

<b>Тип реальності</b>	<b>Тип культури</b>
1. <i>Надчуттєва</i> природа реальності = в основі сприйняття світу лежить надприродне, божественне начало	<i>Ідеаційна культура</i> (справжня реальність для неї – це надприродне, недоступне органам чуттів буття) <головні потреби людини – духовні>
2. <i>Чуттєва</i> природа реальності = Світ сприймається п'ятьма органами чуттів, ніякої надприродної реальності не існує	<i>Сенситивна культура</i> (те, що сприймається п'ятьма органами чуттів, і є справжня реальність; об'єктивна реальність та її смисл сенсорні – головний принцип цієї культури) <головні потреби людини – матеріальні, фізичні>
3. Реальність <i>частково чуттєва</i> – <i>частково надчуттєва</i> , духовна	<i>Ідеалістична культура</i> (це змішаний тип культури, інтегрована її форма, за якої вдається узгодити протилежні розуміння реальності й призвести їх до єдності: об'єктивна реальність охоплює як надчуттєвий і надраціональний аспекти, так і аспекти сенсорний і раціональний) <головні потреби людини: а) цілеспрямована трансформація навколишнього середовища; б) удосконалення внутрішнього, духовного світу>

Передусім, так званого *циклу О.Петтерсона*, згідно з яким особливо значні впливи на зміну клімату Землі відбуваються в той достатньо довгий (тривалістю близько 90 років) час, коли центри Сонця, Місяця і Землі знаходяться на одній прямій. Цей космічний цикл ритмічно повторюється приблизно кожні 1700 років. Суттєву роль, на думку автора космоархеологічної концепції, відіграє й *цикл тривалістю 532 роки*, утворений за рахунок множення двох менших циклів: 19-літнього обертового “кола” Місяця та 28-літнього обертового “кола” Сонця (19 р. x 28 р. = 532 р.). Так, через кожні 19 р. фази Місяця випадають на ті

самі числа календаря (зокрема, початок місячного місяця – молодик – відповідає початку сонячного року), через кожні 28 р. спостерігається збіг днів тижня й чисел місяця, а через кожні 532 роки відбувається одночасний збіг фаз Місяця, днів тижня й чисел Місяця, тобто в такому разі, фактично, усуваються розбіжності між рухом Сонця та Місяця й, вочевидь, цей рух відзначається абсолютною синхронністю.

Зіставлення зазначених космопланетарних циклів із археологічними даними дозволило М.Чмихову розробити власну періодизацію історичного часу:

Таблиця 2. Періодизація історичного часу за М.Чмиховим

<b>ІСТОРИЧНІ ЕПОХИ ГОЛОЦЕНУ</b>	<b>ПРИБЛИЗНИЙ ПОЧАТОК ЕПОХИ</b>	<b>ТОЧНЕ ДАТУВАННЯ З УРАХУВАННЯМ ПЕРІОДІВ ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ: РАНЬОГО, СЕРЕДЬОГО ТА ПІЗЬОГО</b>
<i>мезоліт</i>	7600 р. до н.е.	7562 – 7030 – 6498 – 5966 рр. до н. е.
<i>протонеоліт</i>	6000 р. до н.е.	5966 – 5434 – 4902 – 4370 рр. до н.е.
<i>неоліт</i>	4400 р. до н.е.	4370 – 3838 – 3306 – 2774 рр. до н.е.
<i>епоха бронзи</i>	2800 р. до н.е.	2774 – 2242 – 1710 – 1178 рр. до н.е.
<i>ранній залізний вік</i>	1200 р. до н.е.	1178 – 646 – 114 рр. до н.е. – 419 р. н.е.
<i>пізній залізний вік (сучасна епоха)</i>	420 р. н.е.	419 – 951 – 1483 – 2015 рр. н.е.

При цьому важливим виявилось, перш за все, узгодження циклу О.Петтерсона з хронологічними межами історичних (археологічних) епох голоцену – сучасного природнокліматичного режиму, що змінює плейстоцен з початком

епохи мезоліту, тобто наприкінці льодовикового періоду. Кожна з шести голоценових історичних епох (мезоліт, протонеоліт, неоліт, епоха бронзи, епоха раннього заліза та сучасна епоха – пізній залізний вік), за цією

періодизацією, триває близько 1600 р. (точно – 1596 р.), що загалом відповідає ритміці циклу О.Петтерсона, а три періоди (третини) кожної історичної епохи (ранній, середній і пізній) хронологічно співвідносяться з тривалістю 532-річних космічних циклів (532 р. x 3 = 1596 р.).

За М.Чмиховим, ритмічні зміни природнокліматичних та культурно-історичних епох неодмінно супроводжуються глобальними (соціальними та природними) катаклізмами, котрі відбуваються на рубежах як самих епох, так і наприкінці кожної третини епохи й різняться, відповідно, лише силою свого прояву. Втім, найбільш сильні глобальні катаклізми відбуваються, на думку дослідника, по завершенні космічних мегациклів: шестиепохального загальноглоценового, а також п'ятиепохального християнського, що розпочався з епохи протонеоліту (міфічного “золотого віку”; за Біблією – часу появи першої людини Адама). Глобальний катаклізм – це не лише злам усталеної лінії розвитку й руйнація попередньої епохи, – водночас це й безсумнів-

на ознака нового піднесення людства на черговому етапі його історії, пов'язана з переходом до наступної історичної епохи або її періоду й утвердженням нових (передусім – світоглядних) пріоритетів.

За нашими спостереженнями, визначена М.Чмиховим ритміка космічних циклів (й обумовлена нею ритмічна зміна узгоджених між собою природнокліматичних та культурно-історичних епох) в цілому відповідає трифазному ритму флуктуації соціокультурних суперсистем у концепції П.Сорокіна. Для прикладу зіставимо межі періодів (раннього, середнього та пізнього) епохи раннього залізного віку й сучасної епохи (пізнього залізного віку в періодизації М.Чмихова з хронологією коливань соціокультурних суперсистем у дослідженні П.Сорокіна, беручи в якості зразків культури саме тих регіонів світу, на які найчастіше посилається останній у своїй аргументації та які він аналізує найбільш докладно:

Таблиця 3. Порівняння періодизації історичного часу за П. Сорокіним та М.Чмиховим

<b>П.Сорокін</b>		<b>М.Чмихов</b>	
<i>Тип культури</i>	<i>Датування</i>	<i>Історичний час</i>	<i>Датування</i>
<i>ідеаційна культура Стародавньої Греції</i>	8-6 ст. до н.е.	<i>ранній період раннього залізного віку</i>	1178-646 рр.. до н.е. <12-7 ст. до н.е.>
<i>ідеалістична культура Стародавньої Греції</i>	5-4- ст. до н.е.	<i>середній період раннього залізного віку</i>	646-114 рр.. до н.е. < 7-2 ст. до н.е.>
<i>сенсорна культура Греції</i>	3 ст. до н.е. – 4 ст. н.е.	<i>пізній період раннього залізного віку</i>	114 р. до н.е. – 419 р. н.е. <2 ст. до н.е. – 5 ст. н.е.>
<i>ідеаційна культура Заходу середніх віків</i>	6-12 ст.	<i>ранній період пізнього залізного віку</i>	419-951 рр. <5-10 ст. >
<i>ідеалістична культура Західної Європи</i>	13-14 ст.	<i>середній період пізнього залізного віку</i>	951-1483 рр. <10-15 ст.>
<i>сенсорна культура Західної Європи</i>	16-20 ст.	<i>пізній період пізнього залізного віку</i>	1483-2015 рр. <15-21 ст.>

Як видно з таблиці, “хвилі коливань” соціокультурних суперсистем за даними П.Сорокіна (ритмічна послідовна зміна ідеаційного, ідеалістичного й сенсорного типів культури) в цілому припадають і в більшості випадків практично вкладаються в межі раннього, середнього та пізнього періодів епох за космоархеологічною періодизацією історичного часу М.Чмихова, тобто загалом відповідають ритміці як 1596-річних епохальних (повний оберт флуктуації суперсистем, за П.Сорокіним), так і 532-річних космопланетарних циклів (приблизний термін функціонування кожної із трьох – ідеаційної, ідеалістичної, сенсорної – форм суперсистем).

Проведений компаративний аналіз циклічних моделей соціокультурного розвитку людства, розроблених у ХХ ст., дозволяє дійти певних

висновків. Передусім, не підлягає сумніву, що циклічна схема розгортання світової історії та культури в порівнянні з іншими можливими варіантами інтерпретації культурно-історичного процесу виявилася найбільш прийнятною й аргументовано доведеною в сучасній науці, що й надає підстави зіставляти й узгоджувати різноманітні підходи або результати досліджень авторів різних наукових концепцій, які містять у собі ідею циклічності історії та культури. У такому разі доречним виявляється узгодження компаративних ідей у концепціях не лише П.Сорокіна й М.Чмихова, а й, зокрема, А.Тойнбі й М.Чмихова (відповідність стрижневої ідеї “Виклик – і – Відповідь” у теорії А.Тойнбі системотворчій ідеї синхронності й

ритмічній циклічності космопланетарних, природнокліматичних та історичних – а отже, соціокультурних – епох у концепції М.Чмихова) та ін. Надзвичайно важливо, на нашу думку, підкреслити й той факт, що проблема циклічності історії та культури людства, як це з очевидністю впливає з аналізу наведених вище філософських та культурологічних моделей О.Шпенглера, А.Тойнбі, П.Сорокіна, М.Чмихова, не вкладається в “прокрустове ложе” певної гуманітарної науки, а потребує виходу за межі гуманітарної галузі знань у цілому й вимагає оперування даними наук не лише природничого циклу, але й даними точних наук (перш за все, зокрема, – астрономії). Зрештою, в наш час заслуговує на особливу увагу й те, що з урахуванням провідних конструктивних ідей наведених вище циклічних та циклічно-лінійних теорій соціокуль-

ного розвитку людства системна криза сучасності (екологічна, політична, економічна, духовна тощо) змогла знайти, очевидно, своє належне адекватне пояснення, – і “...якщо, – згідно П.Сорокіну, – ми не в силах зупинити її, то варто хоча б спробувати зрозуміти її природу, причини та наслідки. Якщо ж ми зможемо це зробити, то, вірогідно, деякою мірою скоротимо її трагічний хід, пом’якшимо її наслідки” [3, 435].

Підсумовуючи, зазначимо також, що перспективи осмислення циклічного розгортання світової історії та культури, на наш погляд, криються в площині узгодження й синтезу найвагоміших характеристик циклічної моделі з деякими принципово важливими положеннями концепції “осьового часу” К.Ясперса.

---

---

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. – С.-Пб.: Питер, 2004. – 464 с.
2. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
4. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К.: Основи, 1995. – Т.1 – 613 с.; Т.2 – 400 с.
5. Федорова І.І. Культурология: Навч. посіб. – К.: ІВЦ „Політехніка”, 2005. – 160 с.
6. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
7. Чмихов М.О. Давня культура. – К.: Либідь, 1994. – 288 с.
8. Чмихов М.О. Від яйця-райця до ідеї Спасителя. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.
9. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Мысль, 1998. – 666 с.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2006 р.

